

ŠTÚDIE

Cyrilská a cirkevnoslovanská tradícia ako súčasť slovenskej duchovnej kultúry

Peter Žeňuch

Abstrakt

Svedectvo o vývine a formovaní byzantsko-slovanskej kultúry a tradície na Slovensku predstavujú cyrilské písomné pramene, ktoré z jazykového hľadiska i z hľadiska miesta svojho vzniku tvoria jej pevnú súčasť. Aj v týchto písomných pamiatkach sa odráža vklad slovenského kultúrneho prostredia a života obyvateľov Slovenska. Prostredníctvom cyrilských písomných pamiatok možno bližšie spoznať nadregionálny, interkultúrny a interetnický rozmer písomníctva spätého s byzantsko-slovanským obradom, ktorý podobne ako latinská písomná kultúra alebo písomnosti z okruhu protestantského prostredia, tvorí neoddeliteľnú súčasť jazykového i kultúrneho dedičstva Slovenska.

Kľúčové slová:

Cyrilské rukopisy, byzantsko-slovanský obrad a tradícia, kultúrna identita, jazyk, konfesionalita.

Cyrilská rukopisná tradícia na území Slovenska poskytuje široký priestor pre výskum interkultúrnych a interkonfesionálnych procesov, ktoré sa utvárali v kontexte v historických, etnicko-konfesionálnych a jazykových súvislosti a dotvárajú tak obraz o intenzívnom duchovnom a kultúrnom živote slovenskej spoločnosti. Tento kultúrny vývin sa plne realizoval aj v kontexte rozvoja konfesionálnej identity Slovákov, ktorí sa najmä na východnom Slovensku a pod Karpatmi naplno zapojili do rozvoja byzantsko-slovanského kultúrno-religózneho prostredia.

Zjednocujúcim znakom veriacich cirkví byzantsko-slovanského obradu bez ohľadu na etnickú či jazykovú príslušnosť jej nositeľov je liturgická tradícia a cirkevnoslovanský jazyk zapísaný cyrilským písmom. Toto platí aj pre slovenských veriacich, ktorí sa hlásia k cirkvi byzantského obradu. Podobne aj latinčina ako bohoslužobný jazyk je zjednocujúcim znakom slovenských veriacich latinskej cirkevnej a liturgickej tradície; rovnako to oplatí aj o biblickej češtine v prostredí slovenských protestantov.

Hoci z formálnej stránky zachováva cirkevná slovančina na Slovensku znaky východoslovanskej redakcie, slovenskí veriaci si liturgický cirkevnoslovanský jazyk prispôbili potrebám svojho jazykového povedomia, hoci veriaci cirkvi byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku a pod Karpatmi (teda Slováci i Rusíni) vystupovali vo všetkých dôležitých historických momentoch spoločne. Neuskutočnil sa ani jeden spoločenský, konfesionálny či ekonomický pohyb, nevznikla ani jedna roľnícka vzbura, ani žiadne iné organizované či spontánne hnutie, aby sa na ňom spoločne nepodieľali Slováci a Rusíni. Osobitne treba podčiarknuť, že v spomínanom priestore obidve etnické spoločenstvá zblížovala práve konfesionalita, teda

príslušnosť k byzantsko-slovanskému obradu, cirkevná jurisdikcia, ekonomické a spoločenské zrovnoprávnenie duchovenstva východného rítu s obradovo latinským kňazstvom, vierovyznanie a orientácia na Rím a pápeža.¹

Osobitnú rolu v tomto procese zohrala tiež jezuitská Trnavská univerzita i viedenské Barbaerum, na ktorých študovali významné osobnosti kultúrneho a konfesijného života slovenskej i rusínskej spoločnosti. Práve táto skutočnosť prispela k upevneniu pozitívnych vzťahov byzantsko-slovanského konfesijného prostredia so západnou, najmä slovenskou kultúrou ovplyvnenou latinskou konfesijnou tradíciou práve v priestore spätom s Mukačevskou eparchiou. Formovanie kultúrnej identity veriacich tejto eparchie sa tak dialo prostredníctvom latinskej i cirkevnoslovenskej vzdelanosti.

O spolupráci rusínskych predstaviteľov so slovenským národno-obrodenským hnutím svedčí aj neskoršia účasť exponentov rusínskeho obrodenia (napríklad Adolfa Dobrianskeho, Jozefa Šoltýsa, Alexandra Danyckého, Michala Visianyka) pri formulovaní Memoranda uhorských Rusínov (1849), ktoré vzniklo podľa Žiadostí slovenského národa (1848). Rusínski národovci vo svojom memorande podľa slovenského príkladu žiadali zavedenie materinského jazyka do škôl a do úradov v rusínskych oblastiach Uhorska, vydávanie rusínskych novín, primerané zastúpenie v úradoch a armáde. Miestny rusínsky básnik Michal Visianyk dokonca publikoval svoje básnické diela v slovenskom časopise Orol tatranský, iní rusínski dejatelia publikovali v slovenských literárnych almanachoch, takým bol napríklad Petro Jančovč, Danylo K. Najtman, A. Rubij, A. Labanc a i. Viacerí predstavitelia rusínskej inteligencie boli členmi Maticy slovenskej, alebo spolupracovali s ňou, patrili k nim biskup Jozef Gaganec, tiež Viktor Dobrianskyj, Kornel Dobrianskyj, Viktor Ladomerskyj, Peter Petrašovč a mnohí ďalší.

Aj neskorší predstavitelia slovenského národnoobrodenského života sa živo zaujímali o rusínske prostredie, napr. Viliam Paulíni-Tóth, Ján Francisci, Andrej Radlinský, František Vířazoslav Sasinek, Jonáš Záborský, Ľudovít Štúr a pred nimi aj Juraj Ribai, ale najmä Pavol Jozef Šafárik, ktorý vo svojom spise *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* nazval región východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi «terrou incognitou».² Toto pomenovanie bolo motivované predovšetkým nedostatočnými poznatkami z oblasti rozšírenosti rusínskej kultúry a jazyka.

Vzdelaneckú vrstvu v prostredí obyvateľstva byzantsko-slovanského obradu na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny) tvorili najmä kňazi a učители, ktorí v prostredí Mukačevskej eparchie vplývali na formovanie kultúrnej identity jej veriacich. Podmienky, v ktorých títo miestni vzdelanci byzantsko-slovanskej tradície získali svoje vzdelanie, bolo ovplyvnené latinskou písomnou tradíciou i slovenskými písomnosťami, ktorí významne pôsobili na literárnu, edukačnú, umeleckú, administratívno-právnu spisbu. Aj preto už koncom 18. storočia vznikla potreba používať kultivovaný literárny jazyk, ktorý mohol slúžiť nielen jednoduchým ľuďom ako zrozumiteľný a vzdelancami byzantsko-slovanskej cirkvi pod Karpatmi kultivovaný jazyk, ktorý predstavoval akýsi symbol konfesijného identity. Zároveň mohol fun-

¹ Možno tu uviesť tiež napríklad vzbury roku 1614 v Krásnom Brode, povstanie východoslovenských stolíc roku 1631 pod vedením Petra Čásara, kurucké i rákociovské povstania koncom 17. a začiatkom 18. storočia či východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831, v ktorých slovenskí i rusínski sedliaci bojovali spoločne. Porovnaj Haraksim, L.: *Z dejín Ukrajincov na východnom Slovensku*. Martin : Osveta, 1957, s. 3-5 a tiež Sedlák, I.: *Východné Slovensko v letokruhoch národa*. Martin : Matica slovenská, 2012, s. 466.

² O tom Žeňuch, P.: Andrej Deško a Bohuš Nosák-Nezabudov o kultúrnych stereotypoch na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 40. rokoch 19. storočia. In *Slavica Slovaca*, 2016, roč. 51, č. 1, s. 10-32.

govat' aj ako prostriedok pre systematickú edukáciu príslušníkov byzantsko-slovanskej tradície bez rozdielu etnickej príslušnosti v priestore bývalej Mukačevskej eparchie.³

Už z okružných listov a korešpondencie A. Bačinského sa ukazuje, že tento významný biskup miestnej cirkvi si dobre uvedomoval skutočnosť, že jej inštitucionálne fungovanie sa nedá koordinovať prostredníctvom administratívno-právnych alebo dogmaticko-religiózných princípov, a preto pri spravovaní eparchie vychádzal z jej potrieb i nárokov, ktoré súviseli s religióznou identitou byzantsko-slovanského obradu. Veriacich i klérus sa preto snažil nasmerovať na cestu posilnenia religióznej i konfesionalnej identity. A. Bačinský veľmi dobre vnímal zložité sociálne a kultúrne postavenie svojej cirkvi, preto prostredníctvom systematickej edukácie a osvety v duchu slovanskej liturgickej tradície forsíroval identitu a hrdosť veriacich na prihlásenie sa k jej tradícii. Trval najmä na zachovávaní obradu, liturgického jazyka i písma, lebo v nich videl prostriedok na upevnenie povedomia kultúrnej i religióznej identity. Biskup Bačinský dokázal nadchnúť vtedajších vzdelancov byzantského obradu, ku ktorým patrili napríklad liturgista a protoigumen mukačevského kláštora Juraj Joannikij Bazilovič, rodák z Hlivíšť neďaleko Sobraniec, jazykovedec a autor gramatiky Arsenij Kocak, gréckokatolícky vzdelanec a historik Michal Bradač, ktorý bol bratom mukačevského biskupa Jána, patrili k nim aj cirkevný cenzor päťzväzkovej Biblie a neskorší prešovský biskup Gregor Tarkovič či autor katechizmu Ján Kutka. Uvedení vzdelanci i mnohí ďalší im podobní kňazi a kantori (napr. Ján Juhasevič, Mikuláš Teodorovič a i.) boli v tom období skutočnými priekopníkmi vedeckej, historickej, liturgickej, edukačnej i jazykovednej spisby i jej praktického využitia v prostredí Mukačevskej eparchie. Bačinský sa rezervovane postavil napríklad k snahám niektorých maďarských kňazov používať maďarčinu v liturgickom procese. Maďarčinu ako liturgický jazyk A. Bačinský nepreferoval,⁴ lebo rovnako nepreferoval ani ukrajinčinu, rusinčinu či slovenčinu a pod. Keď sa vo svojich okružných listoch vyjadroval k nevyhnutnosti zachovať materinský jazyk pri liturgii, išlo mu v prvom rade o zachovanie liturgickej cirkevnej slovančiny, miestneho podkarpatsko-ruského variantu cirkevnej slovančiny, ktorý väčšina gréckokatolíckeho duchovenstva, kantori i veriaci pokladali za svätý a nedotknuteľný jazyk. Vychádzajúc z tejto skutočnosti sa vlastne aj A. Bačinský ocitol v pozícii blízkej celému radu vlastencov predobrodenského obdobia v Uhorsku. Tento stav v oblasti jazykovej otázky gréckokatolíckej cirkvi úzko súvisí

³ Takýmto jazykom sa postupne stal jazyk, ktorý vznikol zmiešaním cirkevnoslovanského liturgického jazyka a jednotlivých nářečových podob miestneho rusínskeho i slovenského nárečia, do ktorého prenikali polonizmy, germanizmy i maďarizmy; tie, pravda, boli súčasťou nářečového areálu. Za účelom formovania cirkevno-právnej, liturgickej i historiografickej terminológie sa prirodzenou súčasťou tohto literárneho jazyka stali cirkevnoslavizmy. Osobitnú lexikálnu zložku však tvorili aj latinizmy, ktoré podobne ako lexémy z miestnych nárečí prevzali cirkevnoslovanskú flexiu i slovotvornú štruktúru. Pri písaní litier prevažovala forma rýchlopisnej kurzívy, niekedy sa však používalo cyrilské písmo príznačné pre tlačené liturgické knihy. Osobitosťou miestnej podoby jazyčia bola zámena latinských a cyrilských litier m-m, n-n, 6-b, v-v a pod. Doposiaľ neexistuje jednotná terminológia na označenie, pozri k tomu napríklad Danylenko, A.: *Iazychie and Surzhyk: Mixing Languages and Identities in the Ukrainian Borderlands*. In Kamusella, T. – Nomachi, M. – Gibson, C. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, s. 81-100, Moser, M.: „Jazyčije“ – ein Pseudoterminus der sprachwissenschaftlichen Ukrainistik. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2004, Vol. 49, č. 1-2, s. 121-147 a ďalšie.

⁴ Pozri o tom Удвари, И.: *Образчики з історії пудкарпатських Русинув. XVIII. столітє. Изглядовання з історії культури и языка*. Ужгород : Удавательство В. Падыка, 2000, s. 78. Porovnaj tu tiež Végheő T.: Nikolaus Nilles és magyar görög katolikus liturgia ügye. In Végheő Tamás (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles SJ*. Nyiregyháza: Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2010, s. 91-97. O tom tiež Kocsis, M.: Két, ruszinok számára nyomtatásban megjelent mű (az ún. Bacszinsky-biblia és a Kutka-féle katekizmus) és a legújabb kutatások. In Végheő Tamás (ed.): *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacszinsky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyiregyháza, 2009. november 12-14*. Collectanea Athanasiana, I. Studia 6. Nyiregyháza : 2014, s. 131-136.

aj s neskoršou rigorózne presadzovanou ideou o jednotnom maďarskom národe v Uhorsku, ktorá vplývala aj na život a organizačnú štruktúru gréckokatolíckej cirkvi.⁵

Aj v oblasti cirkevno-právnej možno v tomto priestore ešte aj pri zavedení cirkevnej únie 1646 vidieť snahu miestnej cirkvi deklarovať starodávnu cirkevnú prax, ktorá sa vo vzťahoch medzi východnou (byzantsko-slovanskou) a západnou konfesijnou tradíciou udržiavala od stredoveku. Ako súčasť tejto konfesijného komunikácie možno vnímať práve existenciu byzantsko-slovanskej obradovej tradície, ktorá sa na Slovensku počas celých storočí jej fungovania nevnímala ako cudzia. P. Zubko uvádza, že „*zdôrazňovanie udalosti z 24. apríla 1646 ako únie sa, pravda, utvrdzovalo skôr pod vplyvom domácich i zahraničných udalostí, najmä šíriacej sa kalvinizácie a Brestskej únie. Na jednej strane treba vidieť morálne zomknutie sa proti ničiteľom viery i jej vonkajších prejavov, na druhej strane treba za týmto aktom vnímať snahu o zdôraznenie vlastnej svojbytnosti.*“⁶

Byzantsko-slovanská tradícia spolu s cyrilskými písomnosťami pritom predstavuje jedinečnú súčasť slovenskej kultúry,⁷ v ktorej sa odráža starobylé dedičstvo veľkomoravskej cirkvi s byzantsko-slovanskou duchovnosťou. Táto duchovno-kultúrna a religiózna tradícia našla však svoje pokračovanie predovšetkým medzi južnými a východnými Slovanmi, kde sa naplno uplatnila a kde aj vznikla bohatá slovanská písomná kultúra. Neskoršie jej presahy a vplyvy prostredníctvom kontaktov s južnoslovanským a východoslovanským prostredím a tiež prostredníctvom kolonizácie na valašskom práve sa významne pričínili o jej revitalizáciu aj v slovenskom prostredí. O jej spätosti so slovenským kultúrnym horizontom svedčia reálie, ktoré sú evidentne zaznamenané v textoch cyrilských písomností. Predstavujú tým cenný doklad o prostredí, v ktorom konkrétne písomné pramene vznikali a uplatňovali sa a svedčí tak o ich pevnom spojení s kultúrnym horizontom a životom obyvateľov Slovenska.

Treba pripomenúť, že kolonizácia na valašskom práve sa v Uhorsku spája s byzantským konfesijným prostredím. Na osídľovacom procese, ktorý sa uskutočňoval na základe valašského práva, sa aktívne zúčastnil autochtónny slovenský živel.⁸ Slovenské obyvateľstvo aj

⁵ Pozri tu napríklad Coranič, J.: Sonda do národnostnej problematiky v gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia. In Lichner SJ, M. – Marinčák, Š. – Žeňuch, P. (zost.): *Kultúrna identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilo-metodského dedičstva II. Súbor štúdií*. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Teologická fakulta Trnavskej univerzity, Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, Gréckokatolícka bratislavská eparchia, 2013, s. 115-128. J. Coranič v súvislosti s maďarizačnými tendenciami v gréckokatolíckej cirkvi uvádza, že maďarské vládne kruhy so súhlasom uhorského primasa predkladali cisárskemu dvoru iba takých kandidátov na gréckokatolíckych biskupov, ktorí boli poplatní promaďarskej politike. Tak sa na biskupský stolec v Mukačeve a po zriadení Prešovskej eparchie aj v Prešove dostali takí kandidáti, ktorí úzko spolupracovali s maďarskými politickými kruhmi na odnárodňovaní vlastných (gréckokatolíckych) veriach. Dokonca v posledných desaťročiach 19. storočia sa v Uhorsku pre označenie katolíkov východného obradu začalo používať pomenovanie uhorskí gréckokatolíci, čo súviselo s vtedajším programom postupného utvárania jednotného uhorského (rozumieť maďarského) národa. Coranič, J.: Východná cirkevná tradícia a maďarizačné hnutie v Prešovskom gréckokatolíckom biskupstve v rokoch 1867–1918. In Žeňuch, P. (ed.): *Cyrilské a latinské pamiatky v byzantsko-slovanskom obradovom prostredí na Slovensku*. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV / Slovenský komitét slavistov, 2007, s. 173-192.

⁶ Zubko, P.: O dokumente Užhorodskej únie z 24. apríla 1646. In *Slavica Slovaca*, 2016, roč. 51, č. 1, s. 6-7.

⁷ Žeňuch, P.: *Medzi Východom a Západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava : Veda, 2002, s. 37 a tiež Žeňuch, P.: *K dejinám cyrilskej písomnej kultúry na Slovensku*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2015, s. 26-27.

⁸ Varsík, B.: *Osídlenie Košickej kotliny s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1977. 584 s.; Marek, M.: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006. 520 s.; Uličný, F.: *Dejiny osídlenia Ušskej župy*. Prešov: Filozofická fakulta Univerzity P.J. Šafárika, 1995. 351.; Uličný, F.: *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce : Zemplínska spoločnosť, 2001. 760 s.; Rábik, V.: Osídlenie a národnostný ráz makovického panstva v stredoveku. In *Historický zborník 15*, 1/2005, s. 26-54; Rábik, V.: *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku: Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Ušskej*. „Acta Carpatho-Germanica“ Zväzok 19, Bratislava: SNM – Múzeum kultúry Karpatských Nemcov, 2006. 422 s.

prostredníctvom tohto kontaktu opätovne splynulo s byzantsko-slovanským religi6znym životom, revitalizovalo ho a podieľalo sa tak na uplatňovaní tejto kultúrnej a religi6znej tradície na Slovensku. Svedectvom o vývine a formovaní byzantsko-slovanskej kultúry a tradície v prostredí slovenského etnického spoločenstva sú práve písomné pramene zapísané cyrilikou, ktoré z jazykového hľadiska i na základe proveniencie a v nich opísaných reálií tvoria neoddeliteľnú súčasť slovenskej národnej kultúry.⁹

So zreteľom aj na liturgické texty počiatočného vývinu byzantsko-slovanského obradu, ktorých začiatky treba hľadať ešte v prvotnej fáze rodiacej sa slovanskej cirkvi vo veľkomoravskom priestore, možno konštatovať, že byzantsko-slovanskú liturgickú tradíciu tvoria nielen posvätné texty používané vo veľkomoravskom období. Tie práve utvorili základ pre vybudovanie slovanskej byzantskej cirkevnej tradície. Od nich sa odvíjajú aj neskoršie redakcie posvätných cirkevnoslovanských textov evanjelií, menologionov, oktoichov, služieb svätým cirkvi, preklady textov liturgií, večierne, utierne, hodinky i texty celého denného i ročného bohoslužobného cyklu a ďalšie písomné bohoslužobné pramene, ku ktorým patria prológy, synaxáre a písomnosti byzantsko-slovanskej tradície zapísané v slovanskom jazyku vychádzajúce z bohoslužobnej praxe. Vskutku ide o obsiahly súbor evanjeliových, liturgických a ďalších religi6znych textov, ktoré sa kontinuálne uplatňujú vo všetkých slovanských národných cirkvách, kde sa uplatňuje byzantský obrad, ktorý sa nepretržite slávi od čias byzantskej kresťanskej misie medzi Slovanmi. Svätí apoštolom rovní slovanskí vierozvestcovia Cyril a Metod tak položili základy rozsiahlej staroslovienskej a teda aj cirkevnoslovanskej písomnej tradície a kultúry, ktorej kontinuum sa uplatňuje v celom slovanskom kultúrno-religi6znom prostredí poznačenom byzantsko-slovanskou bohoslužobnou tradíciou, ku ktorému sa zaraďujú aj gréckokatolíci i pravoslávni na Slovensku.

Vzhľadom na uvedené súvislosti liturgické obrady spolu s cirkevnoslovanským jazykom sa v byzantskej cirkvi na Slovensku vnímajú ako prejav pôvodne inštitucionalizovanej kresťanskej tradície.¹⁰ Prevzatia z cirkevnoslovanskej liturgicko-obradovej sféry, ktoré sú živé už v najstaršej vrstve slovenčiny,¹¹ možno doložiť napríklad aj v nárečových oblastiach v prostredí, kde sa podnes slávi byzantská liturgia.¹² Do skupiny takýchto slov prevzatých z okruhu cirkevnoslovanskej bohoslužobnej tradície patria predovšetkým všeobecne známe výrazy a termíny na označenie bohoslužobných obrazov, liturgických textov, odevov kňaza i miništrantov. Sú to prevzatia z gréčtiny, ktoré sa však prostredníctvom cirkevnej slovančiny uplatnili v komunikácii a textoch náboženského charakteru a ktoré používajú veriaci byzantsko-slovanskej cirkvi podnes, napríklad: *ikona, tropár, kondák, antifóna, polyjelej, felón, epitrachil, stichar, myro, lítia, ikonostas,*

⁹ Žeňuch, P.: *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku*. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae IV. Roma – Bratislava – Košice: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale Roma – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ M. Lacka, 2013, s. 29.

¹⁰ Marinčák, Š.: Slovánska liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia? In: *Slavica Slovaca*, 2005, roč. 40, č. 1, s. 34-62; Marinčák, Š.: Problematika byzantskej hudby na Slovensku od konca Veľkomoravskej ríše po kolonizáciu na valašskom práve (10.-14. storočie). In: *Slavica Slovaca*, 2010, roč. 45, č. 1, s. 3-19.

¹¹ Krajčovič, R.: *Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974. Stanislav, J.: *Staroslovienský jazyk 1. a 2.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978 a 1987.

¹² Žeňuch, P.: Z výskumu pomedzného užského nárečového areálu (na príklade nárečia obce Kaluža). In *Slavica Slovaca*, 2011, roč. 46, č. 1, s. 51-62; Žeňuch, P.: Nižnorybnický spevník z roku 1817 – znovuoobjavený rukopis. In *Slavica Slovaca*, 2012, roč. 47, č. 2, s. 118-144; Lichner SJ, M. – Marinčák, Š. – Žeňuch, P.: Kultúrna identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilo-metodského dedičstva I. Monografia. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Teologická fakulta Trnavskej univerzity, Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, Gréckokatolícka bratislavská eparchia, 2013. 92 s

katechumen, prosfora, panychida, yzop, solea, ambón, iliton alebo *antimenzion, proskomidia* a ďalšie. Iné cirkevnoslovanské prevzatia sa udomácnili v jazyku miestnych slovenských veriacich byzantskej cirkvi tak, že sa nimi označujú presné súčasti obradovej, liturgickej či konfesionálnej praxe, napr.: *bohorodičen* (spis. bohorodičnik, ‚spev Bohorodičke‘), *trojičen* (spis. trojičnik, ‚spev Svätej Trojici‘), *mučeničen* (spis. mučeničnik, ‚spev mučeníkovi‘), *pričasten* (‚spev na prijímanie‘), *stich, stichira* (‚verš, veršová sloha‘), *vozduch* (gr. aer, ‚prikrývka obetných darov‘), *narukvica* (spis. rukávnik, ‚obopína rukáv stichára, košele, ktorú si kňaz oblieka pod ostatné liturgické rúcho‘), *čtec* (podľa tradície cirkvi to boli chrámoví pomocníci, ktorí na liturgii čítali predpísané listy apoštolov), *cárske* (alebo aj *kráľovské*) dvere (ide o dvojkrídlové dvere uprostred ikonostasu) a pod.

Iné lexémy prenikli do jazyka slovenských používateľov (máme na mysli predovšetkým východoslovenskú nárečovú oblasť) tak, že popri pôvodnom význame získali aj nový význam, napríklad slovo *križma* (s významom ‚biela košeľa, resp. súkno, do ktorého sa pri krste zavinie novopokrstený‘) sa v miestnom prostredí používa vo význame ‚dar, podarúnok, ktorý krstný rodič venuje svojmu krstňaťu pri krste, alebo po dovŕšení určitého veku.‘ V niektorých regiónoch sa prevzaté *križmy* od krstných rodičov spája s prvou svätou spoveďou krstného dieťaťa, inde sa *križma* ako dar krstných rodičov odovzdáva na hostine po samom akte pokrstenia a pod. Označením *Boža mira* sa napríklad v miestnom jazykovom úze pomenúva *myrha* (vonná živica), ktorá sa pri slávení bohoslužobných obradov vkladá do kadidelnice pri okiadaní chrámu, ikon i veriacich. Do miestneho jazykového úzu z cirkevnej slovančiny prenikla aj lexéma *proskurka*, ktorá označuje posvätený a rozdrobený chlieb na večerni v rámci litie v predvečer sviatku. *Proskurki* potom po liturgii sviatku rozdáva ministrant alebo kňazom určený veriaci počas myrovania (*mirovaňe*). Pojmom *mirovaňe* sa označuje pomazávanie veriacich svätým olejom. Pomenovanie *mirovaňe* je odvodené od svätého voňavého oleja, ktorý sa nazýva *myro*.

Najstarším prevzatím z liturgického jazyka byzantsko-slovanskej cirkevnej tradície je pravdepodobne termín *služba*, ktorý je zaznamenaný aj v rozličných veľkomoravských pamiatkach. Podnes v miestnom prostredí sa všetky slávenia liturgii a bohoslužieb (*večureň, utredňa/utridňa, liturgia*) označujú termínom *služba*. V nárečových slovných spojeniach typu *idzem do službi, vracilam še zos službi, bula mi na službe* sa termínom *služba* označuje aktívna účasť na slávení obradov cirkvi. Slová ako *utredňa, večureň, panachida, strasti* (ide o utiereň Veľkého piatku), *kazaňe* (kážeň), *pravoverni, riza, rizi* (liturgický odev kňaza), *cerkev* (označenie chrámu), *otput* (titulárny sviatok chrámu), *prитор* (nartex), *čudotvorec* (robiaci zázraky), *myrotočec* (púšťajúci vonný olej), *žertva* (obeta), *žertveňik* (miesto, kde sa pripravujú obetné dary na liturgiu), *poprazdentsvo* (obdobie po sviatku), *vладыka* (označenie biskupa), *služitel* (služiaci pri oltári), *strašni súd* (posledný súd), *čаша* (kalich) patria do okruhu prevzatí z liturgického prostredia byzantsko-slovanskej tradície. K prevzatiam z cirkevnej slovančiny patria aj označenia sviatkov, napríklad: *Blahovišče* či *Blahoviščeňe* (Zvestovanie Presvätej Bohorodičky), *Preobražeňe* (Premenenie Pána), *Uspeňe* (Usnutie alebo Nanebovzatie Presvätej Bohorodičky), *Vozdvižeňe* (Povýšenie svätého Kríža), *Pokrovi* (Ochrana Presvätej Bohorodičky), *Usiknoveňe* (Sťatie hlavy sv. Jána Krstiteľa) a tiež lexémy označujúce rozličné liturgické predmety *plaščenica, prestol, čаша, ikona, obrus* (vrchné prikrývadlo, plachta na oltár) a ďalšie. K prevzatiam z okruhu cirkevnoslovanskej terminológie patrí aj lexéma *paska*. Treba však uviesť, že týmto slovom sa označuje nielen veľkonočné obdobie, ale aj tradičný biely koláč, ktorý sa v domácnostiach pripravuje práve na sviatok Kristovho zmŕtvychvstania. Aj lexéma *evanhel'ija* používaná aj v skomolenej podobe *vanhel'ija* označuje liturgickú knihu evanjeliár i evanjelióvu perikopu, ktorú kňaz číta pri bohoslužobných obradoch. Z cirkevnej slovančiny je prevzaté aj slovo *prepodobni*, ktoré je utvorené prefixáciou

pomocou predpony *pre-*. Základom je lexéma *podobni* s významom ‚majúci podobu, výzor, vlastnosti približne zhodné s iným.‘ Lexémou *prepodobni* sa označuje stav osoby, ktorá sa svojím konaním a životom podoba istému vzoru, v našom prípade Bohu. Predpona *pre-* pritom vyjadruje najvyššiu mieru podobnosti nositeľa tohto označenia so svojím prvoobrazom.¹³ V miestnom nárečovom úze sa však slovo *prepodobni* používa v ustálených spojeniach vyjadrujúcich prehnanú až falošnú úctu (*ta to taki prepodobni, že aňi ruku na ňoho ňepoložic*). Do miestnej frazeológie prenikli aj niektoré ďalšie cirkevnoslovanské výrazy, napr.: *co stojiš jak pred prestolom* (s významom ‚prísť s prosbou, ponížene‘), *špiva jak kantor z krilosa* (s významom ‚pekne spievať‘), *prispata, bo u ňedzelu až na Viruju (Sjať, Sjať) prišla do cerkvi* (s významom ‚byť lenivý‘), *Čekaj, šak ce tak poblahoslovim, že ci budze pametlivo* (s významom ‚niekoho pokarhať‘), *tel'o l'udzi jak na pasku* (s významom ‚tlačnica, veľké množstvo ľudí ako na sviatok Paschy‘), *chodza za ňim, jak za popom* (s významom ‚žiadať od niekoho niečo dôležité‘), *chodza kolo ňoho jako kolo popa; chodza kolo ňoho jak kolo pisaniki* (s významom ‚mať niekoho v úcte, ‚pokladať niekoho za významného‘), *boji še jak žid kresta* (s významom ‚báť sa niečoho ako žid kríža, alebo aj krstu‘) a iné. Ako vidno, výpožičky z cirkevnej slovančiny sú priamym svedectvom o vplyve religiózneho prostredia na slovnú zásobu miestneho ľudového jazyka. Pravda, veriacich byzantsko-slovanského obradu bez ohľadu na etnickú i jazykovú príslušnosť spája cirkevná tradícia ukotvená v obrade a v liturgickom jazyku zapísanom cyrilským písmom.

O existencii obradovo byzantskej cirkevnej tradície na našom území svedčia cyrilské texty. Patria k nim rukopisné i neskoršie tlačené knihy a zborníky, ktoré mali rozličný obsah i charakter. Veľký počet kníh predstavujú najmä liturgické texty (liturgikony, triodiony, miney, trebníky, žaltáre, apoštoláre, evanjeliáre a ďalšie), ktoré obsahujú predpísané bohoslužobné modlitby a piesne určené na použitie počas i mimo liturgického slávenia. Používanie cirkevnoslovanských textov zapísaných v týchto knihách podlieha prísnyim pravidlám. Okrem nich vznikali aj cyrilské rukopisné knihy kázni, ďalej zborníky obsahujúce rozličné zápisy historického charakteru, pravidlá cirkevného života, výklady a ponaučenia, apokryfy, legendy, povesti i súbory príbehov o živote svätých i o pôvode sviatkov. Takéto žánrovo a tematicky pestré zborníky obsahujú množstvo príbehov, ktorých subjekty vychádzajú z cirkevného i svetského prostredia. Zvyčajne ide o odpisy zo starších predlôh, alebo sú to texty inšpirované alebo preložené z latinských originálov. Mnohé cyrilské texty sa prepisovali, odpisovali alebo vznikali ako kompiláty z viacerých zdrojov, ktoré ponúkali nielen poučné a didaktické texty, ale utvárali obraz o tradičnej miestnej kultúre a vzdelanosti. Najrozsiahlejšiu zbierku textov s naračným obsahom tvoria preklady či preroprávovania liturgických evanjelioých čítaní (perikop) na neделе a sviatky liturgického roka do ľudového jazyka. Za týmito miestnymi prekladmi perikop zvyčajne nasledujú obsiahle výklady a ponaučenia, ktoré slúžili kňazom na prípravu kázne, resp. sú to texty, ktoré predstavujú káznovú tvorbu. Kázne okrem toho, že obsahovali výklad príslušnej liturgickej perikopy sviatku či neделе, zahrnovali aj rozličné príbehy zo životov svätých Starého i Nového zákona, ktorých pôvod môžeme hľadať napríklad v prológoch. Prológ je zbierka životov svätých. Svojím obsahom sa ponáša na synaxár, používaný v byzantskej liturgickej tradícii. Jednotlivé životy svätých sú v prológoch podobne ako aj v synaxároch usporiadané podľa liturgického kalendárového cyklu byzantskej cirkvi. Špecifikom tzv. prologových životov je ich úspornosť a naračná (dejová) strohosť. Prológy sú teda zborníky textov (životov svätých) používané pri liturgických úkonoch. Na utierni sa príslušný prológový (krátky) život svätého číta po 6. piesni kánona. Prológové ži-

¹³ Predponou *pre-* sa v spisovnej slovenčine i nárečiach vyjadruje najvyššia miera niečoho, napríklad *prekrasni, prežumni, predobri, prešikovni, prevešeli* a pod.

voty tvoria súčasť tradície každej miestnej cirkvi, odráža sa v nich miestna liturgicko-obradová tradícia. Na pozadí prológových životov možno usudzovať aj o slávení sviatkov, uctievaní a šírení kultu svätých v miestnej cirkvi byzantsko-slovanskej cirkevnej tradície. K takýmto zbierkam životov svätých patrí napríklad *Terebliansky prológ* zo 16. storočia. K písomnostiam byzantskej tradície patrí aj v roku 2000 na Slovensku objavený cyrilský *Baškovský evanjeliár* z 15. storočia, *Nížnotvarožský evanjeliár* zo 16. storočia, *Humenský rukopisný zborník výkladov k evanjeliovým perikopám* zo 17. storočia, *Ladomirovské výklady k perikopám* i *Rukopisný zborník výkladov k perikopám zo Strážskeho, Nagovské ponaučenia a výklady* a mnoho ďalších rukopisov, o ktorých sa zmienime nižšie. Všetky pritom obsahujú jazykové prvky miestnych karpatských nárečí, vrátane prevzatí zo slovenského nárečového prostredia. Byzantská liturgická tradícia je tak na našom území neoddeliteľnou súčasťou slovenskej národnej kultúry.

V našom priestore neexistovala tlačiareň vybavená pre tlač cyrilských liturgických kníh. Tlačené liturgické knihy sa preto získavali spoza Karpát, najmä z Krakova, Počajeja, Lvova, Kyjeva a Moskvy. Mnohí veriaci darovaním knihy prejavovali podporu farnosti alebo chrámu. Svedčia o tom donačné zápisy na margináliách tlači používaných v našich chrámoch. Snahy mukačevských vladkov presadiť cyrilskú tlač v Uhorsku vyvrcholili vydaním prvého tlačeného šlabikára Jozefa De Camillisa. Vydala ho v roku 1699 trnavská tlačiareň.¹⁴ Podnes sa zachovali dva exempláre tejto vzácnjej tlače. Nedostatok učebných textov podnecoval predstaviteľov gréckokatolíckeho duchovenstva vydávať učebnice na osvetu a vzdelávanie kléru i veriacich. Napríklad už v roku 1698 vyšiel v Trnave tlačou De Camillisov katechizmus. V roku 1746 v Kluži vydal svoj latinsko-cirkevnoslovanský spis o písmenách Michal M. Olšavský. Významným je aj vydanie šlabikára Jána Bradača z roku 1770, ktorý je tretím v sérii šlabikárov pre gréckokatolíkov Mukačevskej eparchie, no zo strany úradov habsburskej monarchie sa dostal do nemilosti kvôli križevackému biskupovi Bazilovi Božičkovičovi, ktorý našiel v šlabikári niekoľko údajných dogmatických omylov a obvinil biskupa Bradača zo schizmy a pravoslavizácie. Bradačov šlabikár vyšiel vo Viedni krátko po tom, ako Jozef Kurzbeck získal od Márie Terézie právo tlačiť cyrilské knihy pre všetkých veriacich byzantsko-slovanskej tradície v rakúskej monarchii. V jeho tlačiarňi však vyšli iba tri knihy pre gréckokatolíkov v Mukačevskej eparchii, väčšinu cyrilských kníh Kurzbeck vytlačil pre Srbov, Rumunov a Rusov žijúcich v habsburskej monarchii. Širokej obľube sa tešili najmä novšie tlače vydávané v Budapešti a neskôr predovšetkým v Užhorode. Patrí sem napríklad šlabikár a katechizmus, ktorý vypracoval mukačevský kapitulárny vikár Ján Kutka. Neskôršie pre potreby ľudového chrámového spevu vznikali zborníky bohoslužobných textov, ktoré okrem liturgie Jána Zlatoustého, Bazila Veľkého a vopredposvätených darov, obsahovali aj výbery z mineje, osmohlasníka i pôstneho a kvetného triodiona. Zborníky pre ľud obsahovali aj molebeny, akatisty a rozličné pobožnosti. Osobitnú skupinu tlači tvoria knihy paraliturgických piesní a príležitostné tlače (napr. na sviatok sv. Cyrila a Metoda).

Do rozvoja kníhtlače rozliční mnísi-eremiti venovali prepisovaniu bohoslužobných kníh za úplatu, resp. za ubytovanie a stravu najmä počas zimného obdobia u bohatých gazdov, sedliakov či v kňazských príbytkoch. Neskôr vznikali rozličné písárske dielne pod vedením školených pisárov. Prepisovali sa najmä evanjeliá, apoštoláre a rozličné liturgické knihy; patrí k nim napríklad rukopis apoštolára z Kružíl'ova, ktorý podľa dedikačného zápisu na poslednom liste rukopisu

---

¹⁴ Žeňuch, P.: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Prameňe k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae IV. Roma – Bratislava – Košice: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale Roma – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ M. Lacka, 2013, s. 131-144 a 418.

odpísal kantor Andrej Mil'anič. Rukopis vznikol v rokoch 1609 – 1612 na objednávku v dedine Brunary neďaleko Grybowa v Poľsku. V roku 1652 ho do kružľovského chrámu kúpil miestny kňaz Ján Kružľovský. Aj rukopis apoštolára zo Štefurova vznikol začiatkom 17. stor. pravdepodobne pod vplyvom przemyslianskej písárskej tradície, no na rozdiel od rukopisu z Kružľova sa na marginálii zachoval iba signifikantný zápis pisára Lukáša. Ešte aj na začiatku 20. stor. vznikali rukopisné výbery čítaní z knihy Apoštol, ktoré si pre vlastnú potrebu zostavovali kantori sami.

Ponaučenia inšpirované evanjeliovými perikopami slúžili pri vykladaní Biblie, pri štúdiu cirkevných dejín i pri príprave kázni. Boli vhodným prostriedkom pri vzdelávaní jednoduchých veriacich najmä vo vzdelávacích krúžkoch a nedeľných školách. Rukopisné zborníky popri výkladoch evanjelií a ponaučeniach na nedele a sviatky Pána, Bohorodičky a svätých obsahovali aj texty životov svätých, poučenia od otcov cirkvi i rozličné legendické, historické i ľudové rozprávania. Existencia takejto tvorby svedčí o intenzívnom kultúrnom i spoločenskom rozvoji miestneho kléru i veriacich. Odpisy takýchto poučiteľných evanjelií spravidla aktualizovali sami pisári, lebo do obsahu týchto textov zvyčajne aj celkom zámerne zaradili príklady opisujúce miestne kultúrno-spoločenské reálie. Hoci takéto zborníky textov vznikali ako kompiláty z viacerých predlôh, neraz však poskytujú obraz o kvalite i rozsahu miestnej písomnej kultúry, tradície a praxe. Všetky obsahujú jazykové prvky miestnych karpatských nárečí, vrátane prevzatí zo slovenského nárečového prostredia.

Mnoho pamiatky späť so Slovenskom však čakajú na svoje systematické spracovanie. Za všetky uvedieme aspoň Sokyrnický zborník (17. storočie), Rakošínsky zborník (prelom 16. a 17. storočia), Baškovské evanjelium (15. storočie), Nižnotvarožské evanjelium (z konca 15. a začiatku 16. storočia), ďalej sú to dva uglianske rukopisy (17. storočie),¹⁵ patria sem aj dva rukopisné liečiteľské texty michalovského kňaza Mikuláša Teodoroviča z rokov 1790 a 1791, ktoré sa podarilo vydať v rámci série supplement časopisu *Slavica Slovaca* v roku 2014 a ďalšie pramene, ktoré tak utvárajú celkový obraz o používanom jazyku v sledovanom regióne. K cenným rukopisným pamiatkam patrí aj kniha ponaučení z Pakostova z rokov 1702–1704 a cyrilské matriky vedené od polovice 18. storočia v Belži (v okrese Košice) a v Dobrej (v okrese Trebišov). V Baškovciach a Pakostove sa podnes zachovali aj dva cyrilské rukopisné hramotáre z 18. storočia. Za zmienku stojí napríklad aj nález obecnej a školskej kroniky v Ihľanoch, latinský spis o histórii miestneho cirkevného spoločenstva v Helcamnovciach od Bazila Čuloviča, v ktorom sa nachádzajú aj dejiny miestneho cirkevného spoločenstva od polovice 17. storočia. Aj v Olšavici sa našiel spis o histórii miestneho cirkevného spoločenstva v latinskom jazyku s opisom dejín miestneho spoločenstva siahajúcim až do začiatku 18. storočia. Vo Veľkom Lipníku sa našli dva cirkevnoslovanské tlačené liturgikony z rokov 1676 a 1692 a rukopisný spevník Jurka Kuzmiaka-Semanojanka. V Toryskách a Nižných Repašoch sa našiel tlačený trebník z roku 1682 a cyrilský tlačený irmologion a trefologion z 18. storočia. Osobitne treba upozorniť na liturgikon z roku 1691, ktorý je zapísaný do zoznamu štátom chránených pamiatok; dnes je uložený na fare v Humennom. Za zmienku stoja aj ďalšie cyrilikou vytlačené liturgické knihy zo 17. a 18. storočia s rukopisnými marginálnymi zápismi, uložené na farách v Koromli, Zemplínskej Širokej, Beňatíne, Nižnom Žipove, Repejove, Jasenove, Belži, Banskom, Sedliskách, vo Vyšnom Kazimíre, v Zemplínskej Teplici a mnohé ďalšie pramene a pamiatky, ktoré sú v digitalizovanej podobe uložené v Slavistickom ústave Jána Stanislava SAV.

¹⁵ Vedeckú edíciu rukopisov pripravuje S. Vašíčková. Bližšie o tom Vašíčková, S.: О лексических заимствованиях западнославянского происхождения в Углицком сборнике „Ключ“. In *Křižovatky Slovanů*. Červený Kostelec/Praha : 2015, s. 81-93.

Osobitne významný výskumný materiál tvoria rukopisné pamiatky digitalizované v priestore dolnozemskej gréckokatolíkov, ktorí od prvej polovice 18. storočia sú v diaspóre, no podnes si v prostredí Vojvodiny zachovali svoj jazyk, tradície i obrady. V tomto priestore sa podarilo nájsť a digitalizovať 4 rukopisné pamiatky zapísané cyrilikou s mnohými znakmi slovenského zemplínskeho nárečia zo začiatku 19. storočia. Rukopisné pamiatky sa našli na fare v Djurdjove. Podarilo sa vyhotoviť aj nahrávky liturgií v cirkevno-slovanskom jazyku v Ruskom Keresture, Kocure, Djurdjove a v Novom Sade i záznamy spontánnych nárečových prehovorov.

V súvislosti s napĺňaním týchto zámerov vznikla medzinárodná vedecká séria *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae*, v ktorej sa prezentujú výskumy byzantsko-slovanskej kultúry a tradície. Pramenná edícia *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* vychádza vďaka spolupráci Slavistického ústavu Jána Stanislava SAV, Pontificio Istituto Orientale v Ríme a Centra spirituality Východ–Západ Michala Lacka Trnavskej univerzity v Košiciach.

V rámci medzinárodnej vedeckej série *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* sa podarilo vydať už štyri zväzky pramenného materiálu k problematike zameranej na výskum cyrilskej i latinskej písomnej kultúry spätjej s byzantsko-slovanským prostredím na Slovensku.

Ako prvý zväzok edície vyšla v anglickom a slovenskom jazyku v roku 2003 knižná práca *Cyrilské rukopisy z východného Slovenska – Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. Podáva sa v nej výberový prehľad cyrilských pamiatok z okruhu písomnosti byzantsko-slovanskej obradu na Slovensku a objasňuje sa historicko-spoločenské a jazykové súvislosti vzniku týchto pamiatok.¹⁶ Na pozadí predloženého dejinného prehľadu o spoločenskom a duchovnom kontexte gréckokatolíckej cirkvi sa v tejto práci zverejňujú čiastkové výsledky výskumu viacerých doteraz nepreskúmaných cyrilských rukopisných pamiatok z oblasti východného Slovenska.

V rámci edície sa podarilo vydať aj takmer 1000-stranovú knižnú publikáciu venovanú výskumu cyrilskej paraliturgickej piesňovej tradícii. Publikácia vyšla v koedícii s renomovanou medzinárodnou vedeckou sériou Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte v nemeckom vydavateľstve Böhlau Verlag. Prácu sa podarilo vydať vďaka podpore Nadácie Alexandra von Humboldta v Nemecku, Patristische Kommission der Akademie der Wissenschaften von NRW v Bonne a Pontificio Istituto Orientale v Ríme. Prezentuje piesňový repertoár doteraz málo známych 21 cyrilských rukopisných spevníkov zo Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Užskej stolice. Obsahuje varianty textov v ďalších 51 ruských, ukrajinských a srbských rukopisoch. Osobitnú skupinu tvoria paraliturgické texty zo spevníkov z Báčky a Sriemu. Monografia obsahuje kritické vydanie a komentáre k jednotlivým textom paraliturgických piesní. Odkrýva nové skutočnosti o jazykových a kultúrnych vzťahoch i etnicko-konfesionálnej diverzite a mobilite a predstavuje prvý ucelený obraz o repertoári paraliturgickej piesňovej kultúry v byzantskom prostredí v 18.–19. storočí v multikultúrnom, multietnickom a multijazykovom prostredí strednej Európy.¹⁷

Tretím zväzkom medzinárodnej vedeckej edície *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* je vydanie vyše 700-stranové rukopisného liturgického diela Joannikija Baziloviča

---

¹⁶ Žeňuch, P. – Vasil', C.: *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. I. Roma – Bratislava – Košice: Pontificio Istituto Orientale / Slavistický kabinet SAV / Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, 2003. 448 s. + 10 strán farebných obrazových príloh.

¹⁷ Žeňuch, P.: *Kyrillische paraliturgische Lieder. Edition des handschriftlichen Liedguts im ehemaligen Bistum von Mukačevo im 18. und 19. Jahrhundert. Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B. Editionen. Band 23. Zugleich: Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. II. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2006. 982 s.*

Толкованіе Священныя Літургіи Новаго Закона истинныя Безкровныя Жертвы / Explicatio Sacrae Liturgiae Novae Legis veri Incruenti Sacrificii, ktoré predstavuje významný dokument o symbióze cyrilskej a latinskej kultúry v karpatskom priestore. Tento cenný rukopis je napísaný dvojazyčne v dvoch paralelných stĺpcoch v cirkevnej slovančine a latinčine. Podoba liturgických textov, ktoré J. Bazilovič v diele uvádza, je dokladom miestnej liturgickej tradície. Vydanie tohto liturgického spisu obsahuje úvodnú štúdiu editorov v taliančine a slovenčine a stručný aparát k latinskej časti diela, ktorý umožňuje identifikáciu pramenných textov použitých Bazilovičom pri zostavovaní jednotlivých častí výkladu Božskej liturgie, ako aj ukazovateľ editorských zásahov do latinského textu.¹⁸

V poradí štvrtým zväzkom edície je monografická práca s názvom *Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku*,¹⁹ ktorú tvorí obsiahly pramenný materiál. Práce je výsledkom viac ako desaťročného systematického výskumu pramennej bázy písomností 15.-19. storočia. Okrem úvodnej štúdie monografického charakteru v ruskom jazyku publikácia obsahuje komentované vydanie vybraných cyrilských i latinou zapísaných textov evanjelií, poučiteľné a výkladové texty, historiografické a katechetické diela, kázňovú a administratívno-právnu spisbu, rozličné cestopisné práce, liečiteľské príručky i cyrilikou zapísanú ľudovú divadelnú hru a ďalšie. Jednotlivé pamiatky predstavujú písomnú kultúru späť s byzantským obradom na Slovensku a dokladujú tak stáročiami pestovanú tradíciu opierajúcu sa o konfesiónálnu, liturgickú, piesňovú, edukačnú, kázňovú i administratívno-právnu prax, ktorá spolu s liturgickým cirkevno-slovanským jazykom tvorí jedinečnú a trvalú hodnotu duchovnej kultúry Slovenska. Byzantsko-slovanská i latinská kresťanská a kultúrna tradícia podnes tvoria rovnocenné zložky duchovného a kultúrneho odkazu, ktorý sa odvíja od cyrilo-metodského dedičstva. Publikované texty prameňov sú dokladom o prostredí a historických podmienkach vývinu duchovnej i materiálnej kultúry tradície cirkvi byzantského obradu na Slovensku, ktorá sa odráža v písomnostiach, jazyku i v zachovanej tradícii, teda v tých zložkách spoločnosti na Slovensku, ktoré ju od samého začiatku kultivovali.

Zložky národnej kultúry (jazyk, dejiny, územie, religiozita, tradícia) tvoria súčasť kultúrnej identity spoločnosti a v rámci neho sú základným pilierom dynamiky i udržateľnosti jeho rozvoja. Príklon k jednotlivostiam, ani purifikácia tradície spoločnosti na základe iba jednej vybranej zložky nespôsobí zmenu podstaty samej národnej kultúry, lebo je s ňou pevne spojená. Práve pre túto jedinečnosť byzantsko-slovanská tradícia je trvalou súčasťou kultúrnej identity Slovenska a jeho kultúrneho dedičstva.²⁰

Literatúra

CORANIČ, J.: Sonda do národnostnej problematiky v gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia. In: Lichner SJ, M. – Marinčák, Š. – Žeňuch, P. (zost.): *Kultúrna identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilo-metodského dedičstva II. Súbor*

¹⁸ Zavarský, S. – Žeňuch, P. (eds.): Иоанникій Базилловичъ: ТОЛКОВАНІЕ Священныя Літургіи Новаго Закона истинныя Безкровныя Жертвы / Joannicius Bazilovits: EXPLICATIO Sacrae Liturgiae Novae Legis veri Incruenti Sacrificii. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. III. Bratislava – Roma: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale – Slovenský komitét slavistov – Spolok sv. Cyrila a Metoda, 2009. LXI + 548 s.

¹⁹ Žeňuch, P.: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae IV., c. d.

²⁰ Žeňuch, P.: Источники византийско-славянской традиции..., c. d., s. 105-106.

- štúdií. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Teologická fakulta Trnavskej univerzity, Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, Gréckokatolícka bratislavská eparchia, 2013, s. 115-128.
- CORANIČ, J.: Východná cirkevná tradícia a maďarizačné hnutie v Prešovskom gréckokatolíckom biskupstve v rokoch 1867–1918. In: Žeňuch, P. (ed.): *Cyrilské a latinské pamiatky v byzantsko-slovanskom obradovom prostredí na Slovensku*. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV / Slovenský komitét slavistov, 2007, s. 173-192.
- DANYLENKO, A.: Iazychie and Surzhyk: Mixing Languages and Identities in the Ukrainian Borderlands. In: Kamusella, T. – Nomachi, M. – Gibson, C. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, s. 81-100.
- HARAKSIM, Ľ.: *Z dejín Ukrajincov na východnom Slovensku*. Martin : Osveta, 1957. 31 s.
- KOC SIS, M.: Két, ruszinok számára nyomtatásban megjelent mű (az ún. Bacsinszky-biblia és a Kutka-féle katekizmus) és a legújabb kutatások. In: Véghseő Tamás (ed.): *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2009. november 12-14.* Collectanea Athanasiana, I. Studia 6. Nyíregyháza : 2014, s. 131-136.
- KRAJČOVIČ, R.: *Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974. 324 s.
- LICHNER SJ, M. – MARINČÁK, Š. – ŽEŇUCH, P.: *Kultúrna identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilometodského dedičstva I. Monografia*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Teologická fakulta Trnavskej univerzity, Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, Gréckokatolícka bratislavská eparchia, 2013. 92 s.
- MAREK, M.: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006. 520 s.
- MARINČÁK, Š.: Problematika byzantskej hudby na Slovensku od konca Veľkomoravskej ríše po kolonizáciu na valašskom práve (10.-14. storočie). In: *Slavica Slovaca*, 2010, roč. 45, č. 1, s. 3-19.
- MARINČÁK, Š.: Slovanská liturgia – liturgické dedičstvo byzantskej misie z 9. storočia? In: *Slavica Slovaca*, 2005, roč. 40, č. 1, s. 34-62.
- MOSER, M.: „Jazyčije“ – ein Pseudeterminus der sprachwissenschaftlichen Ukrainistik. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2004, Vol. 49, č. 1-2, s. 121-147.
- RÁBIK, V.: *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku: Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej*. „Acta Carpatho-Germanica“ Zväzok 19, Bratislava: SNM – Múzeum kultúry Karpatských Nemcov, 2006. 422 s.
- RÁBIK, V.: Osídlenie a národnostný ráz makovického panstva v stredoveku. In: *Historický zborník 15*, 1/2005, s. 26-54.
- SEDLÁK, I.: *Východné Slovensko v letokruhoch národa*. Martin : Matica slovenská, 2012. 870 s.
- STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk I. a 2*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978 a 1987. 372 a 320 s.
- УДВАРИ, И.: *Образчики з історії пудкарпатських Русинув. XVIII. столітє. Изглядовання з історії культури и языка*. Ужгород : Удавательство В. Падыка, 2000.
- ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Užskej župy*. Prešov: Filozofická fakulta Univerzity P.J. Šafárika, 1995. 351 s.
- ULIČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce : Zemplínska spoločnosť, 2001. 760 s.
- VARSÍK, B.: *Osídlenie Košickej kotliny s osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1977. 584 s.

- V AŠÍČKOVÁ, S.: O лексических заимствованиях западнославянского происхождения в Углянском сборнике „Ключ“. In *Křižovatky Slovanů*. Červený Kostelec/Praha : 2015, s. 81-93.
- VÉGHSEŐ, T.: Nikolaus Nilles és magyar görög katolikus liturgia ügye. In Végheő Tamás (ed.): *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles SJ*. Nyíregyháza: Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2010, s. 91-97.
- ZAVARSKÝ, S. – ŽEŇUCH, P. (eds.): Иоанникій Базилевичъ: ТОЛКОВАНІЕ Священныя Літургіи Новаго Закона истинныя Безкровныя Жертвы / Joannicius Bazilovits: EXPLICATIO Sacrae Liturgiae Novae Legis veri Incruenti Sacrificii. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. III. Bratislava – Roma: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale – Slovenský komitét slavistov – Spolok sv. Cyrila a Metoda, 2009. LXI + 548 s.
- ZUBKO, P.: O dokumente Užhorodskej únie z 24. apríla 1646. In: *Slavica Slovaca*, 2016, roč. 51, č. 1, s. 3-9.
- ŽEŇUCH, P.: Medzi Východom a Západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku. Bratislava : Veda, 2002. 288 s.
- ŽEŇUCH, P. – VASIL, C.: *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. I. Roma – Bratislava – Košice: Pontificio Istituto Orientale / Slavistický kabinet SAV / Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, 2003. 448 s. + 10 strán farebných obrazových príloh.
- ŽEŇUCH, P.: Andrej Deško a Bohuš Nosák-Nezabudov o kultúrnych stereotypoch na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 40. rokoch 19. storočia. In: *Slavica Slovaca*, 2016, roč. 51, č. 1, s. 10-32.
- ŽEŇUCH, P.: Kyrillische paraliturgische Lieder. Edition des handschriftlichen Liedguts im ehemaligen Bistum von Mukačevo im 18. und 19. Jahrhundert. Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B. Editionen. Band 23. Zugleich: Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. II. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2006. 982 s.
- ŽEŇUCH, P.: Nižnorybnický spevník z roku 1817 – znovuobjavený rukopis. In: *Slavica Slovaca*, 2012, roč. 47, č. 2, s. 118-144.
- ŽEŇUCH, P.: Z výskumu pomedzného užského nárečového areálu (na príklade nárečia obce Kaluža). In: *Slavica Slovaca*, 2011, roč. 46, č. 1, s. 51-62.
- ŽEŇUCH, P.: *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Prameny k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku*. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae IV. Roma – Bratislava – Košice: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale Roma – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ M. Lacka, 2013. 482 s.
- ŽEŇUCH, P.: K dejinám cyrilскеj písomnej kultúry na Slovensku. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2015. 176 s.

Кириллическая и церковнославянская традиция как часть словацкой духовной культуры

Свидетельством о развитии и формировании византийско-славянской культуры и традиции в Словакии являются кириллические письменные памятники, которые с точки зрения языка и места своего происхождения представляют собой ее неотъемлемую часть. В этих памятниках письменности отражается влияние словацкой культурной среды и жизни населения Словакии. Посредством кириллических письменных памятников можно ближе познать надрегиональный, интеркультурный и интерэтнический характер письменности, связанной с византийско-славянским обрядом, которая подобно латинской письменной культуре или памятникам письменности из протестантской среды представляет собой неотъемлемую часть языкового и культурного наследия Словакии.

CYRILLIC AND CHURCH-SLAVIC TRADITION AS A PART OF SLOVAK SPIRITUAL CULTURE

Cyrillic written sources provide evidence of the development and formation of the Byzantine-Slavic culture and tradition in Slovakia and represent its stable part, both from a linguistic point of view and the place of its origin. Contribution of the Slovak cultural environment as well as the lives of the Slovak population are also reflected in these written monuments. Supra-regional, intercultural, and interethnic dimension of the literature connected to the Byzantine-Slavic rite can be better understood through the Cyrillic written monuments, which are an integral part of language and cultural heritage, similar to Latin written culture or Protestant literature.

Prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc.
Katedra kulturológie FF UKF
Hodžova 1
949 01 Nitra
pzenuch@ukf.sk